

Dr. sc. Ljubomir ZOVKO, Pravni fakultet, Mostar

POVIJESNA UTEMELJENJA HRVATSKE ZAJEDNICE HERCEG BOSNE U BOSNI I HERCEGOVINI

Izražavajući tisućljetnu nacionalnu samobitnost i opstojnost Hrvata u BiH, potvrđenu slijedom ukupnoga povijesnoga zbivanja u različitim političkim prilikama i državnim oblicima, te održanjem na tom prostoru do današnjih dana, hrvatski narod u BiH je imao i ima puno povijesno pravo da nakon nestanka bivše Jugoslavije i bivše SR BiH, te Republike BiH, ravnopravno, s ostala dva konstitutivna naroda, odlučuje o unutarnjem državnom ustrojstvu BiH.

Državotvornost i konstitutivnost hrvatskog naroda u BiH, kao najstarijeg naroda u toj zemlji, ima svoje duboke povijesne korijene. Naime, Hrvati, kako ističe suvremena povijesna znanost, početkom VII. stoljeća naseljavaju i prostore BiH do rijeke Drine na istoku. O tome svjedoči sam zemljopisni položaj BiH i Republike Hrvatske, te brojni povijesni izvori, između kojih izdvajamo sljedeće:

- Bosna je od najstarijih vremena Banovina, a banska čast je čisto hrvatska ustanova.¹ Prvi po imenu poznati bosanski ban Borić, Hrvat katolik, je bio podrijetlom iz Slavonije. Isto tako, i “moćni ban” Pavao Šubić, “gospodar Bosne”, je iz poznate hrvatske plemićke obitelji Šubića. Pored toga, osnivač bosanske kraljevske dinastije Kotromanića, ban Prijezda, bio je podrijetlom iz Hrvatske.
- Različite povelje vladara i vlastele, te nadgrobni spomenici u BiH (stećci) pisani su ikavicom. Tako npr. u izvorno sačuvanoj darovnici bosanskog kralja Ostoje Kotromanića vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću od 8. prosinca 1400. godine, između ostalog, stoji: “pisano na stolnom mistu u Sutisci, “ te dalje “Mi Stipan Ostoja dajemo viditi svakomu človiку, virnim slugam za virna posluženja.”” U poznatoj povelji hrvatskog kneza Trpimira, izdanoj 852. godine

¹ Bliže o tome, Dominik Mandić, *Etnička povijest BiH*, 2. izdanje, ZIRAL, Toronto - Zürich - Roma - Chicago, 1982., 55-57.

² Nikola Mandić, *Podrijetlo i razvitak pučanstva u Kruševu kod Mostara*, Mostar, 1997., 25; usp. Ćiro Truhelka, *Sredovječni stećci BiH*, *Povijest hrvatskih zemalja BiH*, knj. 1. Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 1942., 629-641.

Splitskoj nadbiskupiji, između ostalog se ističe da se spomenuta "metropola prostire sve do obala dunavskih i gotovo po čitavoj državi Hrvatskoj".³

- Od mnogobrojnih pisanih povijesnih izvora o etničkoj pripadnosti BiH tog vremena izdvajamo jedno svjedočanstvo bizantskog ljetopisca Ivana Kinamosa koji u XII. stoljeću pišući o Bosni, između ostalog, jasno ističe da "Bosna nije podložna srpskom velikom županu, u njoj živi i vlada jedan drugi nezavisni narod" te da je rijeka Drina granica između Bosne i Srbije. Taj drugi narod ne treba nam dugo tražiti. Pošto to nisu Srbi, mogu biti jedino Hrvati. Ovo nam je svjedočanstvo tim vrijednije, što se Bizant uvijek jako bavio srpskim poslovima i bio Srbima naklonjen, tako da se s bizantske strane nikako ne treba bojati jednog suda koji bi prema Srbima bio nepravedan.⁴
- Povijesna je istina da se hrvatsko-ugarski kralj Bela II. 1138. godine nazivao kraljem Ugarske i Rame, a Rama je značila uvijek zemlju Bosnu. O tome piše u XVIII. stoljeću poznati bosanski ljetopisac Nikola Lašvanin, koji u svom ljetopisu između ostalog ističe da je hrvatsko-ugarski kralj Bela II. "zadobio Ramu u gornjoj horvatskoj zemlji, koja se sada Bosna imenuje i zato svi njegovi namisnici zovu se kralji Rame, to jest Bosne."⁵
- Mihajlo Višević, knez Duklje (današnja Crna Gora), suvremenik hrvatskog kralja Tomislava, bio je Hrvat, kao i njegovi Zahumljani i Dukljani. Da je Mihajlo bio Hrvat i katolik i priznavao vrhovništvo kralja Tomislava, može se zaključiti također iz činjenice da je uz kralja Tomislava prisustvovao crkvenom Saboru u Splitu 925. godine. Kao i danas, tako se i tada crkvena vlast biskupija i nadbiskupija protezala dotle dokle i narodne granice pojedinih država.⁶
- Povijesno je utvrđeno, izvan svake sumnje, da su katoličke biskupije: Bosanska, Zahumska, Trebinjska i Dukljanska prvih pet stoljeća pripadale Rimu i da su upotrebljavale rimsku liturgiju u crkvenim obredima.⁷
- U vrijeme koje je prethodilo turskoj okupaciji BiH postojale su dvije katoličke biskupije: Bosanska, sa sjedištem u Đakovu, i Trebinjska biskupija sa sjedištem u Trebinju. Osim toga, Franjevačka provincija Bosna Srebrena (dobila je ime po sjedištu biskupije u Srebrenici, na istoku Bosne) imala je 37 samostana raspoređenih na čitavom području BiH. Dolaskom Turaka Osmanlija svi samostani su spaljeni, da bi franjevci teškom mukom obnovili samostane u Kraljevoj Sutjesci, Fojnici i Kreševu.⁸ Čemu dvije biskupije i toliki samostani kada ne bi bilo dovoljno vjernika kojima su te institucije služile i koje su ti vjernici izdržavali?

³ Krunoslav Draganović, *Katolička crkva u srednjovječnoj Bosni, Povijest hrvatskih zemalja BiH*, 715; usp. Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata*, knj. 1. Zagreb, 1974., 77; Ivan Mužić, *Podrijetlo Hrvata*, Zagreb, 1989., 98-99.

⁴ Krunoslav Draganović-Dominik Mandić, *Herceg-Bosna i Hrvatska*, Split 1991., 10-11; usp. Pavo Živković, *Povijest BiH do konca XVIII. stoljeća i Povijest Hrvata Bosanske Posavine do početka XX. stoljeća*, Mostar, 1994., 10; L.V. Sudland, *Južnoslavensko pitanje*, Wien, 1918., 83.

⁵ Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, I, Sarajevo, 1912., 72.

⁶ Bliže o tome Krunoslav Draganović-Dominik Mandić, *Herceg-Bosna i Hrvatska*, 25.

⁷ Dominik Mandić, *Etnička povijest BiH*, 88-107. usp. Isti, *Državna i vjerska pripadnost srednjovječne BiH*, ZIRAL, Chicago-Rim, 1978., 457-475.

⁸ Opširno o tome, Ignacije Gavran, *Suputnici bosanske povijesti*, Sarajevo, 1990., 48-53.

- U mnogobrojnim dokumentima turske provenijencije za današnju bosansku krajinu, nekadašnje Donje Krajeve plemićke obitelji Hrvatinića, rabi se naziv Turska Hrvatska.

II.

Okupacijom BiH od strane Turaka Osmanlija nastaju teška vremena za Hrvate katolike u toj zemlji. Zbog užasnih progona oni masovno bježe s prostora BiH, a na njihova ognjišta se nastanjuje vlaško-pravoslavno i tursko pučanstvo. Treba naglasiti da na prostorima BiH, tijekom gotovo čitavoga srednjeg vijeka, nema srpsko-pravoslavnog pučanstva.⁹ Prvi spomen njihove nazočnosti potječe iz sredine XV. stoljeća, kada Vlasi pravoslavne vjere, koji kao pomoćni vojni pljačkaški odredi naseljavaju prostore što su ih prethodno za sobom ostavili Hrvati-katolici.¹⁰ Da su vjerske prilike u BiH bile takove, govori nam i sam turski sultan Mehmed II., El Fatih, koji u svom fermanu i bujruddiji između ostalog ističe da po zauzimanju BiH nije našao niti jedne druge bogomolje osim katoličkih.¹¹

Stoljeće ili dva nakon pada Bosne pod Turke javlja se u Bosni Dabrobosanska mitropolija Pečke patrijaršije ili, kako su je još nazivali, Bosna Saraj Carigradska, koja se pokušala nametnuti Katoličkoj crkvi, posebice franjevcima u Bosni.¹² O ovakvim vjerskim prilikama u Bosni u XVI. stoljeću izvijestio je habsburški službenik Benedikt Kuripešić svoje vlasti 1530. godine. Između ostalog, on naglašava da je putujući kroz Bosnu vidio da u toj zemlji žive tri naroda. Jedan su Turci, koji "krajnje despotski" vladaju kršćanima. Drugi su "stari Bosanci, koji su rimokatoličke vjere". Treći su "Srbi koji sebe nazivaju Vlasima. Doselili su se iz Smedereva i Beograda."¹³

Već smo istaknuli da okupacijom BiH od strane Turaka-Osmanlija nastaju teška vremena za Hrvate-katolike. To je vrijeme krupnih etničkih promjena i migracija hrvatsko-katoličkog pučanstva prema sjeveru i zapadu. Kao jedan od osnovnih razloga migracija, odnosno konfesionalno-demografskih promjena na prostoru BiH, bili su stalni ratovi i daljnji prodori Turaka prema zapadu, i s tim u svezi užasni progoni i stradanja hrvatsko-katoličkog pučanstva. Osobito veliki progoni i stradanja Hrvata-katolika bili su u XVII. stoljeću, nakon poznatih Bečkih ratova 1683.-1699. godine. Tada dolazi do užasnih represalija i progona po hrvatsko-katoličko pučanstvo, zbog

⁹ Tomo Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u BiH (1878-1903)*, Povijesno-teološki prikaz, Mostar, 1994., 43-46.

¹⁰ U svojoj knjizi, *Povijest Bosne*, Noel Malcom, koja je izrazito antihrvatski intonirana, u poglavlju "Srbi i Vlasi", između ostalog ističe da "što se tiče teritorijalne crkvene organizacije u predotomanskom razdoblju doista nema tragova nazočnosti Srpske pravoslavne crkve na tlu Bosne". (Noel Malcom, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo, 1996., 96).

¹¹ Blize o tome, Pavo Živković, *Etnička i vjerska povijest Bosne, Slavonije i Srijema do konca XVII. stoljeća*, Sarajevo-Mostar, 1996., 210; usp. Savfet beg Bašagić, *Kratka uputa u povijest BiH*, Sarajevo 1910.

¹² Isto, 208; usp. Krunoslav Draganović, *Katolička crkva u BiH nekad i danas*, Croatica sacra, VIII, 1934., 175-216.

¹³ Dominik Mandić, *Etnička povijest BiH*, 253; usp. Vjekoslav Klaić, *Hrvati i Hrvatska*, Zagreb, 1930., 44-45.

čega ono bježi u oslobođene krajeve u strahu od osvete Turaka.¹⁴ Ukratko, “tursko razdoblje predstavlja, dakle, razdoblje negativnog probira najteže vrste za hrvatski narod, u kome su najsposobniji pogibali ili bili izgubljeni za narodni život.”¹⁵

Pored ovih užasnih progona i migracija, odnosno nestajanja Hrvata-katolika s prostora BiH, promjeni demografske slike i smanjenju Hrvata-katolika na ovim prostorima pridonijela je i islamizacija jednog dijela bosanskohercegovačkih Hrvata-katolika. U velikom broju svojih radova o etničkoj povijesti BiH glasoviti povjesničar Dominik Mandić je između ostalog iznio niz svjedočanstava o prijelazu na islam bosanskohercegovačkih Hrvata-katolika. On jasno dokazuje da prvi, osnovni sloj muslimana u Bosni uistinu potječe od bivših bosanskohercegovačkih Hrvata patarenske vjere, te da je velika većina “bosanskih krstjana” prešla na islam do 1520. godine. Međutim, analizirajući izvore iz tridesetih godina XVI. stoljeća i kasnije, dokazano je da je udio bosanskih krstjana u islamizaciji Bosne bio brojčano tako neznatan prema velikom broju Hrvata-katolika, koji su tijekom XVI. i XVII. stoljeća prešli na islam.¹⁶

Porazom Turaka Osmanlija pod Bečom 1683. godine oslobođene su Slavonija, Lika i srednja Dalmacija. Veliki broj muslimana iz tih pokrajina se doseljava u BiH, a istodobno veliki broj Hrvata-katolika iz BiH je prebjegao u oslobođene krajeve Slavonije, Like i Dalmacije. To je vrijeme užasnih progona i pojačane eksploatacije kršćanskog pučanstva, što je izazivalo pojavu hajdučije i ustanaka obespravljene kršćanske raje. Nezadovoljstvo kršćanskog pučanstva u BiH je kulminiralo dizanjem ustanka u Hercegovini 1875. godine, na čijem čelu je bio don Ivan Musić, župnik iz Ravna u Popovu Polju.¹⁷ Ustanak se ubrzo proširio i na druge krajeve, osobito na duvanjski i livanjski kraj. Neposredno nakon toga ustanak protiv turske vlasti buknuo je i u istočnoj Hercegovini i Bosanskoj krajini, gdje su se ustanici pravoslavne vjere borili pod srpskom zastavom želeći ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom.¹⁸

S tim u svezi, 1876. godine Srbija je izričito zatražila od Turske da joj ustupi BiH. Kada se to saznalo u Bosni, sva tri ondašnja samostana, u posebnim predstavkama poslanim caru u Beč, prosvjedovali su protiv toga.¹⁹ Istodobno su hercegovački katolici svoj prosvjed, koji je na talijanskom jeziku napisao tadašnji kustos Paškal Buconjić, upravljen na samu Visoku portu u Carigradu, predali velikom veziru Ali-paši u Mostaru. U toj predstavi katoličko pučanstvo u Hercegovini između ostalog izjavljuje Visokoj porti i europskim silama da nikako ne žele i neće prihvatiti ujedinjenje sa Srbijom, te

¹⁴ Prema pisanim povijesnim izvorima tijekom turske vladavine smrtno je stradalo oko sto franjevac (Andrija Nikić, *Hercegovački franjevački mučenici 1524.-1945.*, Mostar, 1992.; usp. Tomo Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u BiH (1878.-1903.)*, 37-42).

¹⁵ L. V. Sudland, *Južnoslavensko pitanje*, 27.

¹⁶ Dominik Mandić, *Etnička povijest BiH*, 267-268; usp. Krunoslav Draganović-Dominik Mandić, *Herceg-Bosna i Hrvatska*, 119-145.

¹⁷ Andrija Nikić, *Hercegovački ustanak 1875.*, Mostar-Veljaci, 1995.; usp. Isti, *Hercegovački ustanak u svijetlu novih izvora*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Posebno izdanje, knj. XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. IV, Sarajevo 1977., 315-332; Marko Vego, *Don Ivan Musić i Hrvati u hercegovačkom ustanku 1875.-1877. godine*, Sarajevo, 1953., 24.

¹⁸ Dominik Mandić, *Etnička povijest BiH*, 477.

¹⁹ Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, 236-238.

ako bi "sadašnja uprava morala napustiti Bosnu, katolici izričito prosvjeduju protiv aneksije njihove domovine Srbiji ili Crnoj Gori te izjavljuju da u tom slučaju hoće da budu sjedinjeni s narodima slavnoga carstva Austrije, s kojima su tijesno vezani svojom povijesnom prošlošću i mnogobrojnim probitcima moralnim i materijalnim."²⁰

Zanimljivo je istaknuti i jedno izlaganje predstavnika Hrvata u predstavničkom tijelu Austrougarske Monarhije neposredno pred aneksiju BiH 1908. godine. Između ostalog, on je s punim pravom istaknuo "da samo mi Hrvati i u obće oni narodi koji su kroz stoljeća zkusili tursko gospodstvo i prepatili neopisive muke, znadu pravo Tursku prosuditi i ocieniti veliku blagodat već same te činjenice da su izpod Turske došli u europsku koju državu."²¹

III.

Ustankom u BiH 1875. godine ponovno je u najoštrijoj formi otvoreno tzv. "istočno pitanje", tj. pitanje preuzimanja i podjele osmanskih posjeda i teritorija u Europi, Aziji i Africi. Iako je člankom XIV. Sanstefanskog ugovora²² od 3. ožujka 1878. godine bila predviđena neka vrsta autonomije za BiH, Austrougarska Monarhija je u to vrijeme vodila živu diplomatsku djelatnost s ciljem dobivanja i zaposjedanja BiH.²³ Ta svoja nastojanja će uspješno završiti na Berlinskom kongresu 28. 6. 1878. godine, kada je Austrougarska Monarhija dobila mandat da zaposjedne i upravlja Bosnom i Hercegovinom.²⁴

Na samom početku rasprave o BiH, na Berlinskom kongresu, austrougarski ministar vanjskih poslova Andraš je pročitao dugi memorandum u kome je između ostalog naglašeno da po "njegovom mnijenju ne će Turska nikada umiriti tih zemalja i da je skrajnja potreba da se uredi njihova sudbina". Odmah na to je predstavnik Engleske Solisbury prema prijašnjem dogovoru ustao da dokaže "kako BiH treba mira i kako za uspostavu ravnovjesja na Balkanskom poluotoku (s obzirom na netom oslobođenu Bugarsku, u kojoj bijaše ruska vojska) treba da BiH zaposjednu čete Franje Josipa". Predstavnik Rusije na Kongresu, ministar vanjskih poslova Gorčakov, je prihvatio taj prijedlog "mrka pogleda", a turski predstavnici "strahovito iznenađeni upravo zajaukaše." Na sve to predsjednik Kongresa i predstavnik Njemačke Bizmark sve ih "strogo upozori da Kongresu nije zadaća brinuti se za posebne interese Turske, nego za obće interese Europe".²⁵

²⁰ Isto; usp. Tomo Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u BiH (1878.-1903.)*, 62-63.

²¹ Stjepan Radić, *Živo hrvatsko pravo na BiH*, Zagreb, 1908., Ogranak Matice hrvatske Sisak, Ogranak Matice hrvatske Ljubuški, Zagreb-Sisak-Ljubuški, 1993., 15.

²² O Sanstefanskom ugovoru opširno vidi, B. H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870-1880*, London, 1962., 399-424.

²³ O različitim planovima i nastojanjima Habsburške monarhije da zaposjedne BiH, opširno vidi, Mustafa Imamović, *Bosna između osmanske i habsburške carevine u istočnoj krizi 1875-1878*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, posebna izdanja, knj. XXX, Odeljenje društvenih nauka, knj. 4, tom I, Sarajevo, 1977, 341-349; usp. Isti, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1996., 345-348.

²⁴ Bliže o tome, Andrija Nikić, *Ulazak austro-ugarske vojske u Hercegovinu*, Hrvatska književna revija Marulić, 13/1980., br. 1, Zagreb, 1980., 51-66.

²⁵ Stjepan Radić, *Živo hrvatsko pravo na BiH*, 17-18.

Očigledno su se interesi velikih sila i u tim burnim povijesnim vremenima slično kao i u današnje vrijeme oštro sukobljavali na Balkanu, poglavito oko Jadranskog mora i BiH. O tim sukobljavanjima svjetskih politika toga vremena pisao je u svojoj geopolitičkoj studiji "Politički zemljopis hrvatskih zemalja" početkom XX. stoljeća dr. Ivo Pilar, jedan od glavnih ideologa i utemeljitelja Hrvatske narodne zajednice, stranke koja je početkom XX. stoljeća okupljala skoro sve hrvatsko pučanstvo u BiH. Ističući golemu važnost Jadranskog mora i njegova zaleđa, Pilar između ostalog naglašava da svi narodi srednje Europe "teže pojačanom silom na njegove obale", te da se te "raznolike težnje na Jadran spotiču o nas Hrvate kao sretne posjednike tisuću km jadranske obale. U svezi s tim, Pilar ističe da su se "pod tom vodilicom mišlju sklapale, sklapaju se, a i sklapati će se koalicije protiv nas Hrvata. Talijani i Nijemci, Mađari i Nijemci, Mađari i Talijani, a bome i Srbi, koji su se, a djelomice se i danas još koaliraju protiv nas sa svima našim neprijateljima." Svi su oni isti i u tom složni "da makar preko naših lješina dođu na to željkovano Jadransko more."²⁶

Na ovom mjestu treba istaknuti da je spomenuti dr. Ivo Pilar jedan od prvih hrvatskih političara s početka XX. stoljeća shvatio i obradio u svom velikom djelu "Južnoslavensko pitanje" bit južnoslavenskog problema. Po njegovom mišljenju, jezgra tog mišljenja se sastoji u tome "što se srpstvo razvilo u jaki imperijalistički jednako vjerski kao i nacionalni politički pokret koji ide za tim da podjarmi i usiše ostale narode južnih Slavena i da osnuje svoju vlastitu veličinu i moć na razvalinama susjednih država. Taj pokret nisu tek izazvali Karađorđevići, kako se to često pogrešno uzima, jer je on sasvim naravni izražaj bizantske i srpsko-pravoslavne misli o crkvi i državi, povijest i razvitak tog pokreta stari su već nekoliko stoljeća, on je u svom razvoju promijenio već nekoliko oblika, te se tridesetih godina iskristalizirao u svom današnjem obliku nacionalno politički u južnoj Ugarskoj, a u državno politički počevši od godine 1860 u novoj srpskoj državi."²⁷

Zaposjedanjem BiH u Austrougarskoj Monarhiji nije postojao nikakav službeni koncept vođenja određene nacionalne politike. U skladu s tim, austrougarska vlast je nastojala prekinuti kulturne, ekonomske i svake druge sveze sa zemljama koje graniče s BiH radi suzbijanja, širenja hrvatske i srpske nacionalne ideje na tom prostoru. Dana 28. rujna 1878. godine, još dok nije bilo dovršeno zaposjedanje BiH, Hrvatski sabor u Zagrebu je u adresi caru zatražio da se "ustroj zadobivenih pokrajina (tj. BiH) malo po malo tako udesi, da bi se s vremenom mogao pripojiti na ustroj kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u njihovom državnopravnom odnošaju prema kraljevini Ugarskoj". Adresa je odlučno odbijena s primjedbom da je Sabor njezinim podnošenjem prekoračio svoj djelokrug rada, te je car Sabor raspustio.²⁸

²⁶ Ivo Pilar, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, Geopolitička studija, Sarajevo, 1918., 23-24. Po mišljenju Pilara "Trojednica (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija) ovakove kakove jesu u današnjem zemljopisnom obliku ne mogu živjeti", dok se "jaz između raskrečenih krakova ne ispuni prisajedinjenjem BiH. Ja se dakle ne žacam ustvrditi da je Trojednica samo ljuska a BiH da su jezgra hrvatskih zemalja, i da bez BiH Trojednica ne može živjeti, niti se razvijati, nego se mora i u narodnom i u gospodarskom pogledu osušiti kao odsječna grana."

²⁷ L. V. Sudland, *Južnoslavensko pitanje*, 215.

²⁸ Opširno o tome, Dominik Mandić, *Etnička povijest BiH*, 508.

U svezi s politikom održavanja nacionalne ravnoteže u BiH austrougarski službeni krugovi su dosta rano shvatili da bi svaki veći poremećaj konfesionalno - etničke ravnoteže u BiH u korist jednog od njezina tri elementa mogao ugroziti položaj Monarhije u toj zemlji. U skladu s tom politikom, austrougarski državni vrhovi su odlučili zabraniti i hrvatsko i srpsko ime u BiH, te stvoriti posebni "bosanski jezik" i posebnu "bosansku narodnost". Svojom nacionalnom politikom bošnjaštva Benjamin Kalaj (1882.-1903.), zajednički ministar financija i ujedno upravitelj nad Bosnom i Hercegovinom, je uporno nastojao onemogućiti razvitak postojećih nacionalnih pokreta i izolirati BiH od okolnih južnoslavenskih zemalja.²⁹

Državna uprava vodila je borbu ne samo protiv hrvatskog i srpskog imena i integracije hrvatske ili srpske nacionalne ideje nego i protiv bilo kakvih drugih nacionalnih očitovanja koje bi se izražavale vanjskim znakovima kao što su zastave, grbovi, narodne pjesme i slično. Osobito se vodilo računa da se svaka djelatnost koja bi išla u smjeru naglašavanja zajedničkih interesa Hrvata iz BiH i Trojednice u začetku uguši.³⁰ Pošto je bilo onemogućeno da svoje nacionalne ideje realiziraju osnivanjem nacionalnih političkih ustanova i društava, osobito u prvo vrijeme uprave Benjamina Kalaja, hrvatski građanski krugovi u BiH organiziraju različita pjevačka društva, čitaonice, škole, gospodarske institucije, te različite novine. Tako je u Mostaru 1888. godine osnovano društvo s nazivom "Narodno pjevačko društvo", zatim 1893. osnovano je "Narodno pjevačko društvo" i u Sarajevu, potom u Trebinju pod nazivom "Slavuj" (1893.), u Varešu "Zvijezda" (1894.), u Travniku "Vlašić" (1899.), u Tuzli "Majeveca" (1895.), u Livnu "Dinara" (1896.) itd. Uprava mostarskog pjevačkog društva 1890. godine podnijela je bila zahtjev da društvo promijeni ime u "Narodno pjevačko društvo Zvonimir", što su vlasti odlučno odbile, a još su žešće reagirale kad se tražilo ime "Tomislav" ili "Hrvoje".³¹

Za razliku od ovih društava koja su okupljala hrvatsko pučanstvo, austrougarske vlasti su neposredno nakon osnivanja 1888. godine dopustili srpsko-pravoslavno pučanstvu u Mostaru da se njihovo pjevačko društvo nazove "Srpsko pjevačko društvo Gusle", da bi Hrvati u Sarajevu tek 1900. godine dobili dopuštenje da im se društvo "Trebević" nazove hrvatskim imenom. Sljedeće godine je i mostarsko pjevačko društvo odlukom vlade, konačno nakon deset godina svog djelovanja dobilo naziv, "Hrvatsko glazbeno i pjevačko društvo Hrvoje u Mostaru".³² Cilj ovakve protuhrvatske politike, osobito mađarskih vladajućih krugova na čelu s Benjaminom Kalajem do 1903. godine, te njegovog nasljednika Burijana (1903.-1911.) bio je jačanje srpskog elementa u BiH, te sprečavanje ujedinjenja tih pokrajina s Hrvatskom u sklopu Austrougarske Monarhije.

Provodeći politiku, kako je naprijed istaknuto, strogog nacionalnog pariteta u BiH, te nastojanjem da se hrvatsko pučanstvo potpuno izolira od nacionalnih kretanja

²⁹ Bliže o tome, Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak BiH 1878.-1914.*, Sarajevo, 1976., 69-80.

³⁰ Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb, 1985., 150-151.

³¹ Isto

³² Opširno o tome, Dominik Mandić, *Etnička povijest BiH*, 520-521; usp. Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 167.

u Hrvatskoj, odnosno da se presiječe proces nacionalnog konstituiranja Hrvata u BiH, austrougarska vlast nastoji smanjiti utjecaj franjevac na hrvatsko pučanstvo. U svezi s tim, austrougarska vlast nastoji reorganizirati Katoličku crkvu u BiH, te uvesti svjetovnu katoličku hijerarhiju u toj zemlji. Novu crkvenu organizaciju trebao je proglasiti sam papa, što je i učinjeno 5. srpnja 1881. godine njegovim Apostolskim pismom *Ex hac au augusta principis apostolarum cathedra*, kojim je i službeno uspostavljena biskupska hijerarhija u BiH.³³ Time su franjevci izgubili ranije povlastice, prije svega isključivo pravo na duhovnu pastvu, pravo da predlažu kandidate za biskupe koje je pravo prešlo na austrijskog cara. Pored toga, uspostavljena je i svjetovna crkvena hijerarhija s nadbiskupijom i katedralnim kaptolom u Sarajevu.³⁴ Za prvoga vrhbosanskog nadbiskupa imenovan je dr. Josip Štadler, profesor Teološkog fakulteta u Zagrebu.³⁵

Potrebno je naglasiti da je franjevački red u prvim godinama austrougarske vladavine u BiH bio jedini nositelj i promicatelj hrvatske nacionalne misli, te inicijator osnivanja različitih kulturnih i drugih društava. Za njih se u to vrijeme uvriježilo mišljenje da su oni "jedina vrata kroz koja se dolazi u srce hrvatskog naroda".³⁶ Međutim, treba istaknuti da su politička gledišta pojedinih članova franjevačkog reda u to vrijeme bila dosta različita, i kretala su se od ilirskih tradicija Ljudevita Gaja, pa preko Strossmayerove jugoslavenske ideje kao okvira rješavanja nacionalnog pitanja, do starčevićanstva, koje se u BiH manje smatralo političkom strankom, a više općim hrvatskim pokretom koji je budio i razbuktavao nacionalno oduševljenje.³⁷ I pored toga što su izgubili određene povlastice, franjevci su povučeni u župe i dalje zadržali presudan utjecaj na hrvatsko katoličko pučanstvo u BiH. Oni tiho rade na razvijanju hrvatske svijesti kod naroda, osnivaju društva, institucije, tiskare u hrvatskom, uglavnom starčevićanskom duhu.³⁸

Hrvatski građanski politički pokret, podržavan od najvećeg dijela franjevačkog reda u BiH, ušao je u XX. stoljeće i dočekao kraj Kalajeve vladavine u znaku svoga punog uspona i sukoba ne samo sa srpskom nacionalnom politikom nego i sukoba s

³³ Opširno o tome, Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 72-90; usp. Ignacije Gavran, *Suputnici bosanske povijesti*, 112; Isti, Lucerna Lucens, *Odnos Vrhbosanskog ordinarijata prema bosanskim franjevcima (1881-1975)*, Visoko 1978., 8; B. Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u BiH 1881. godine*, Beograd, 1935., 201-202.

³⁴ Mirjana Gross, *Hrvatska politika u BiH od 1878-1914*, Historijski zbornik, god. XIX-XX, 1966.-67., Zagreb, 1967., 9-68.

³⁵ O životu i radu dr. Josipa Štadlera, prvog nadbiskupa vrhbosanskog, opširno vidi, Josip Koprivčević, *Život i rad dr. Josipa Štadlera, prvog nadbiskupa vrhbosanskog*, Zagreb, 1996.

³⁶ Fra Oton Knezović, *Bosanskohercegovački franjevci i Hrvatska*, Zagreb, 1935., 89; usp. Ignacije Gavran, Lucerna Lucens, 5-7.

³⁷ O različitim političkim gledištima franjevac u doba austrougarske vladavine, opširno vidi, Tomo Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u BiH (1878.-1903.)*, 205-211; usp. Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 161.

³⁸ Starčevićeva Hrvatska stranka prava i Neodvisna narodna stranka sjedinjene na izborima 1892. godine, u svom zajedničkom programu od 14. travnja 1894. godine, ističu da će svim zakonskim sredstvima raditi na tome da se "narod Hrvatske, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji na Rijeci s Kotarom i u Međimurju, BiH i Istri sjediniti u jedno samostalno državno tijelo u okviru Harbsbuške monarhije, te će podupirati svom snagom nastojanja braće Slovenaca da se i slovenske zemlje ovome državnom tijelu prikupe". (Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973., 279).

redovitom katoličkom hijerarhijom, na čelu s nadbiskupom Štadlerom. Temeljni razlog ove hrvatske političke podijeljenosti bila su, koliko god to paradoksalno zvuči, neslaganja Franjevačke bosanske provincije i Nadbiskupskog ordinarijata iz Sarajeva oko raspodjele župa u toj nadbiskupiji.³⁹

Inicijativu za osnivanje prve hrvatske građanske političke stranke u BiH dali su određeni hrvatski građanski krugovi uz potporu franjevačkog reda, da bi Hrvatska narodna zajednica bila osnovana 1908. godine.⁴⁰ U njezinom programu se jasno ističe da su BiH "koliko po plemenu svojih starosjedilaca, toliko i po državnom pravu hrvatske zemlje, pa je prirodna težnja bosanskohercegovačkih Hrvata da se BiH priključi Kraljevini Hrvatskoj, a dosljedno tome i Habsburškoj monarhiji." Istodobno za muslimane se kaže da su po narodnosti "neprijeporni Hrvati." U svezi s odnosom prema srpskom pučanstvu, u programu se naglašava da držeći se "strogog reciprociteta, bosanski Hrvati će sa Srbima podržavati najbolje odnose." Taj reciprocitet i ravnopravnost bili bi ozbiljno ugroženi "kad bi se BiH pripojila kojoj od balkanskih država, te bosanski Hrvati ne mogu simpatizirati s težnjama pravoslavnog življa za ovakvim sjedinjenjem, nego smatraju dužnošću prema samom sebi ovako nastojanje svim silama pobijati." Isto tako odbacuje se i ideja "eventualno potpune autonomije BiH".⁴¹

Već smo istaknuli da je Kalaj svojom nacionalnom politikom bošnjaštva nastojao onemogućiti razvitak postojećih nacionalnih pokreta u BiH od okolnih južnoslavenskih zemalja. Toj je politici bio cilj da u cjelokupnom pučanstvu u BiH, bez obzira na vjersku pripadnost, razvije i učvrsti osjećaje "zemaljske" bosanske posebnosti i narodnosti. U unutaršnjem političkom životu BiH bošnjaštvo je dijelom došlo do izražaja početkom devedesetih godina XIX. stoljeća. Sredinom 1891. godine pokrenut je uz potporu vlasti i list "Bošnjak", čija je pojava i pisanje izazvala žučne polemike u BiH, Hrvatskoj i Srbiji.⁴² Sve do sredine devedesetih godina politika bošnjaštva je predstavljala izvjesnu potencijalnu mogućnost suprotstavljanja pojedinim nacionalnim pokretima u BiH, ali od tada bošnjaštvo više nije bilo nikakva stvarna alternativa tim nacionalnim pokretima. Čak je i većina muslimanskoga građanstva odbacila ideju bošnjaštva, pa se može slobodno tvrditi da konačno početkom XX. stoljeća bošnjaštvo ne predstavlja više nikakvu realnu političku snagu, niti alternativu nacionalnim pokretima u BiH.⁴³

³⁹ Bliže o tome, Tomo Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u BiH (1878.-1903.)*, 210-211; usp. Mirjana Gross, *Hrvatska politika u BiH od 1878.-1914.*; Ignacije Gavran, Lucerna Lucens, 5-27. U Hrvatskoj crkvenoj i političkoj historiografiji postoje različita mišljenja o političkom djelovanju nadbiskupa vrhbosanskog Štadlera. Po jednoj koncepciji, bit Štadlerova stava je u tome da "katolici u BiH jesu Hrvati i da se bore za jedinstvenu Hrvatsku, ali daleko više od toga treba da se bore za kraljevstvo Božje, kako bi ono zavlдалo dušama hrvatskog i katoličkog naroda." Po drugom mišljenju, Štadler je, kako ističe i Dominik Mandić, početkom XX. stoljeća "istakao zastavu hrvatskoga borbenog starčevićanstva", zahtijevajući sjedinjenje BiH sa svim drugim hrvatskom pokrajinama, kojima bi Zagreb bio glavni grad.

⁴⁰ Opširno o tome, Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 229-275; usp. Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak BiH od 1878.-1914.*, 166-171; Mirjana Gross, *Hrvatska politika u BiH od 1878.-1914.*, 26-27.

⁴¹ Isto

⁴² Opširno o tome, Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak BiH od 1878.-1914.*, 69-80.

⁴³ Isto

Nacionalnu politiku bošnjaštva u golemom broju Muslimani u BiH odbacivali su i neposredno pred početak rata 1991.-1992. godine. Prema mišljenju vodećih muslimanskih povjesničara, bošnjaštvo se "povremeno oglašava isključivo kao ideologija i politički koncept mentalnih zaostataka nekadašnjeg bosanskog begovata".⁴⁴ Muslimani su tada u golemoj većini prihvatili svoju "muslimansku nacionalnu atribuciju, jer ona logično proizlazi iz cjelokupne njegove povijesti i duhovne stukture". To je pokazalo i jedno ispitivanje javnog mišljenja u BiH, objavljeno u prosincu 1989. godine, kada je svega 1,82% ispitanika odgovorilo da bi bošnjaštvo trebalo uvesti kao oznaku nacionalnog identiteta Muslimana, što je statistički i politički zanemarljivo.⁴⁵ Zbog toga, "bošnjaštvo je davno prevaziđeno kao moguća nacionalna odrednica Muslimana", te da je "bez obzira na vjeroispovijest ono neprihvatljivo kao eventualno zajedničko nacionalno ime. Iako govore istim jezikom i vjerojatno potječu iz jednog etničkog stabla, Muslimani, Srbi i Hrvati su, s obzirom na svoje različito vjersko tj. duhovno i političko iskustvo, danas tri posebna naroda. Imajući to u vidu, bošnjaštvo bi se u praksi svelo na ideologiju i politiku neke muslimanske BiH, u kojoj bi islam i Muslimani imali prevlast u odnosu na pravoslavlje i katolicizam, odnosno Srbe i Hrvate. Takva situacija bi neminovno vodila oživljavanju srpsko-hrvatskih planova o podjeli BiH."⁴⁶

Za razliku od ovakvih stavova o bošnjaštvu, i općenito o rješavanju nacionalnog pitanja u BiH, u novije vrijeme u muslimanskoj historiografiji iznose se i zastupaju sasvim drukčiji pogledi o nacionalnom iskazivanju bosanskih Muslimana, otvoreno favorizirajući bošnjaštvo kao njihovu "nacionalnu atribuciju." Tako npr. jedan od vodećih muslimanskih povjesničara dr. Mustafa Imamović u svojoj knjizi "Historija Bošnjaka" (Sarajevo, 1996.), zagovara upravo bošnjaštvo za nacionalnu oznaku bosanskih Muslimana. Što se tiče hrvatskog i srpskog pučanstva u BiH, spomenuti autor, između ostalog, ističe da je "pravoslavno i katoličko stanovništvo u Bosni bilo većim dijelom doseljeno tijekom XVIII. i XIX. st. pa njihova svijest, tradicija i ideologija nisu imale nikakve veze s bosanskom srednjovjekovnom državom."⁴⁷ Naprijed smo jasno dokazali, analizom dijela povijesnih vrela, da ove tvrdnje jednostavno ne odgovaraju povijesnoj istini.⁴⁸

Već smo istaknuli da su austrougarske vlasti nastojale izolirati BiH od hrvatskih zemalja. Međutim, i pored toga, u te pokrajine prodirale su različite ideje slavenskog zajedništva u različitim oblicima, počev od ilirizma Ljudevita Gaja i Kukuljevića,

⁴⁴ Mustafa Imamović, *O historiji bošnjačkog pokušaja*, u knjizi, Atif Purivatra, Mustafa Imamović, Rusmir Mahmutćehajić, *Muslimani i bošnjaštvo*, Muslimanska biblioteka, Sarajevo, 1991., 65. U istoj knjizi, Atif Purivatra u svom radu, *O nacionalnom fenomenu Muslimana*, između ostalog ističe da "Za Muslimane, naime oznake "Bošnjak", "Crnogorac", "Srbijanac", "Makedonac", "Goranac", "Jugoslaven", itd. mogu značiti, prije svega, zavičajno pripadanje, ali nikako ne mogu predstavljati supstituciju za njegovo nacionalno ime". (str. 22).

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto. 67-68.

⁴⁷ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1996., 377.

⁴⁸ Zanimljivo je da dr. Imamović u knjizi *Historija Bošnjaka* u veoma opširnoj bibliografiji o srednjovjekovnoj Bosni (578-581) ne navodi nezaobilazna djela iz ove oblasti, poput radova Dominika Mandića, Krunoslava Draganovića, Ive Pilara i Pave Živkovića. Pored toga, uopće se ne spominje i veliko djelo skupina autora *Povijest hrvatskih zemalja BiH*, u izdanju HKD Napredak, Sarajevo, 1942.

jugoslavenstva Strossmayera, Račkog, Trumbića i Supila. Istodobno, krajem XIX. i početkom XX. stoljeća, u BiH sve snažnije prodiru ideje Ante Starčevića, po kome "nije bilo nikakve dvojbe da hrvatski narod mora svoju opstojnost i budućnost graditi isključivo na svojoj zasebnoj nacionalnoj samobitnosti i na svom povijesnom državnom pravu."⁴⁹

U vrijeme Prvog svjetskog rata ideja o južnoslavenskom narodnom jedinstvu poslužila je kao podloga zahtjevu Jugoslavenskog odbora, na čelu s Antom Trumbićem i Franom Supilom (u početku čak i protiv volje Srbije) za ujedinjenje u zajedničku državu da bi se spriječile namjere pobjedničkih sila da velika područja Hrvatske, svu Istru i veći dio Dalmacije prepuste Italiji, a također i Srbiji, koja je zahtijevala Srijem, veći dio Slavonije, BiH te južnu Dalmaciju.⁵⁰

Sva ova nedosljednost i razjedinjenost hrvatske politike, zatim veoma nepovoljne međunarodne okolnosti (otvorena podrška sila saveznica, pobjednica u ratu Srbiji, u prvom redu Engleske i Francuske), te potpuni vojni slom Austrougarske Monarhije u jesen 1918. godine, bili su glavnim razlogom što se nije mogla ostvariti ideja o samostalnoj Hrvatskoj državi, već je, 1. prosinca 1918. godine, izjavom regenta Aleksandra, proglašeno ujedinjenje Države SHS s Kraljevinom Srbijom, u jedinstveno Kraljevstvo SHS. To ujedinjenje Hrvatski sabor nikada nije prihvatio. Prethodno je Hrvatski sabor 29. listopada 1918. godine raskinuo sve državnopravne sveze hrvatskih zemalja s Austrijom i Ugarskom, pa su Dalmacija, Hrvatska i Slavonija s Rijekom proglašene nezavisnom državom, koja će pristupiti u zajedničku narodnu, suverenu državu SHS na čelu s Narodnim vijećem SHS sa sjedištem u Zagrebu.⁵¹

Velikosrpski državni vrhovi, u to prevratno vrijeme su uz otvorenu podršku srpskih građanskih krugova u Hrvatskoj, na čelu sa Svetozarom Pribićevićem, te dijelom uz prešutnu podršku jednog dijela i hrvatskih građanskih političara, uspjeli izigrati i umjerene zahtjeve Narodnog vijeća Države SHS, Krfski, te Ženevski sporazum o načinu ustrojstva zajedničke države, te potpuno nametnuti svoj velikosrpski koncept i hegemoniju. Jedini hrvatski političar u to sudbonosno vrijeme za hrvatski narod, koji se otvoreno suprotstavio uvođenju unitarističko-centralističkog uređenja u novoj državi bio je Stjepan Radić, vođa Hrvatske republikanske seljačke stranke, (kasnije HSS) koja je okupljala skoro sve hrvatsko pučanstvo. U svom govoru na noćnoj sudbonosnoj sjednici Narodnog vijeća SHS 24. studenoga 1918. on je između ostalog istakao da se "ne srlja kao guske u maglu," te da se "hrvatski narod nikada neće pomiriti s gubitkom

⁴⁹ Franjo Tuđman, *Stjepan Radić u Hrvatskoj povijesti*, u knjizi, Stjepan Radić, *Politički spisi, govori i dokumenti*, Zagreb, 1994., 15.

⁵⁰ Isto, 17; usp. Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb, 1997., 183-220; Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje, 1914.-1918.*, Zagreb, 1970.

⁵¹ O osnivanju, funkcioniranju i političkoj djelatnosti Narodnog vijeća SHS, vidi radove Bogdana Krizmana: *Osnivanje Narodnog vijeća SHS u Zagrebu 1918.*, Historijski zbornik XVII, 1954., 23-32; Početak rada Narodnog vijeća SHS u Zagrebu 1918., Historijski pregled, br. 2, 1954., 39-47; Narodno vijeće SHS u Zagrebu i talijanska okupacija na Jadranu 1918., Anali Jadranskog instituta, I, 1956., 83-116; Predstavnici Predjedinštva Narodnog vijeća SHS u Budimpešti, Beču i Pragu 1918., Historijski zbornik X, 1957., 23-44; usp. Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1942., 22-24.

nacionalne samobitnosti i ako Srbi uistinu hoće da imaju takovu centralističku državu i vladu, Bog im je blagoslovio, a mi Hrvati nećemo druge državne uredbe nego saveznu federativnu republiku.”⁵² Nakon zajedničkog života sa Srbima od samo pet godina Radić je na jednoj skupštini u Zagrebu izjavio da se “nikad više neće naći čovjek u našim redovima, koji će reći da smo mi i Srbi jedan narod. Krvnik i njegova žrtva nisu jedno.”⁵³

Nesumnjivo je da se vođa hrvatskog naroda u to vrijeme uporno borio protiv hegemonističkog, centralističko-unitarističkog režima Kraljevine SHS, želeći ostvariti slobodu, samobitnost i suverenost hrvatskog naroda u toj zemlji.⁵⁴ Međutim, sve to je prekinuto atentatom na Radića i hrvatsko vodstvo u beogradskoj Skupštini 1928. godine.⁵⁵

Prvoprosinačkim aktom ujedinjenja 1918. godine stvorena je prva zajednička jugoslavenska država, dio koje su postale i hrvatske zemlje, te BiH. Hrvatska je tada izgubila svoj povijesni identitet i svoju državnost koju je stoljećima imala. Centralističko-unitarističko ustrojstvo države sankcionirao je tzv. Vidovdanski ustav iz 1921. godine, čime su velikosrpski hegemonistički krugovi nastojali razbiti povijesne hrvatske zemlje i BiH, te potpuno uspostaviti svoju dominaciju u državi.⁵⁶

Zavođenjem šestosiječanjskog režima 1929. godine još odlučnije beogradski vladajući krugovi na čelu s kraljem Aleksandrom Karađorđevićem sprovodili su svoju dominaciju, te otvoreno terorizirali nesrpsko, poglavito hrvatsko pučanstvo u Kraljevini Jugoslaviji.⁵⁷ Istodobno se pitanje unutarnjeg uređenja države još više zaoštrilo. Na te promjene hrvatska oporba je reagirala dvojako. Predsjednik HSS Vladko Maček, koga je slijedio najveći broj hrvatskog naroda, nije poduzimao nikakve političke akcije protiv diktature, odnosno zagovarao je politiku čekanja. Manja skupina hrvatskih oporbenjaka nacionalista pod vodstvom dr. Ante Pavelića napušta zemlju i u inozemstvu organizira akcije za rušenje Jugoslavije i uspostavu neovisne hrvatske države. Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja od 4. listopada 1929. godine uvedena je nova administrativno-teritorijalna podjela države na devet banovina, te je promijenjen službeni

⁵² Stjepan Radić, *Politički spisi, govori i dokumenti*, 80-81.

⁵³ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske (1918.-1929.)*, Zagreb, 1938., 321.

⁵⁴ Franjo Tuđman, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, Zagreb, 1996., 37.

⁵⁵ O samom atentatu i umorstvu hrvatskih narodnih zastupnika u beogradskoj skupštini opširno vidi, Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, 387-391; usp. Tomislav Išek, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u BiH do zavođenja diktature*, Sarajevo, 1981.; Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine s posebnim osvrtom na BiH*, Sarajevo, 1985.

⁵⁶ Tzv. Vidovdanskim ustavom bilo je predviđeno da se teritorij BiH podijeli na šest oblasti, koje su se imale poklapati sa šest bivših austrougarskih okruga, u okviru njihovih tadašnjih granica, s tim što je svaka od ovih administrativnih jedinica, zasebno i bez ikakvih međusobnih sveza, bila neposredno podčinjena centralnoj vladi u Beogradu. Ovo je bio ustupak radikalno-demokratske vlade, Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji, da bi njezini zastupnici u Ustavotvornoj skupštini glasovali za vladin nacrt ustava. I pored toga što je tim ustavom bilo predviđeno da se i u BiH što prije formiraju oblasti, u toj pokrajini je neposredno nakon donošenja ustava formirana Pokrajinska uprava za BiH sa pokrajinskim namjesnikom na čelu. (Bliže o tome, Ljubomir Zovko, *BiH 1918-1943.*, Mostar, 1990., 76-115.

⁵⁷ O progonima Hrvata u vrijeme šestosiječanske diktature i kasnije, bliže vidi, Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, 458-462.

naziv države u Kraljevina Jugoslavija.⁵⁸ Formiranjem novih administrativnih jedinica banovina potpuno su razbijene hrvatske zemlje i BiH, te je velikosrpskim državnim krugovima, na čelu s kraljem, uspjelo osigurati od ukupno devet u šest banovina većinu srpsko-pravoslavnog pučanstva. Time je pod parolom integralnoga jugoslavenstva još čvršće i odlučnije sprovedena politika pune državne i nacionalne unifikacije, s ciljem da se razbiju i politički onemoguću nacionalni pokreti, poglavito hrvatski, a s druge strane, trajnije učvrsti hegemonija velikosrpskih vladajućih krugova i dinastije Karađorđevića.

Stvaranjem hegemonističke velikosrpske Kraljevine SHS 1918. godine, odnosno Kraljevine Jugoslavije 1929. godine, potpuno neriješeno hrvatsko nacionalno pitanje, odnosno položaj hrvatskog naroda u sklopu te države, uzrokovao je sve dublju državno-političku krizu. U unutarnjem političkom i državnom pravnom razvitku Kraljevine Jugoslavije u posljednjim godinama što su prethodile njezinom slomu, najznačajniji događaj koji je predstavljao posljednji pokušaj stabiliziranja režima, ugroženog neposrednom ratnom opasnošću od sve agresivnijeg nastupa komunizma, nacizma i fašizma, bio je Sporazum Cvetković-Maček, potpisan 26. kolovoza 1939. godine. Tim Sporazumom je određeno da će se "Savska i Primorska banovina, kao i srezovi Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Derventa, Gradačac, Travnik, Fojnica, spojiti u jednu jedinicu koja će se zvati Banovina Hrvatska. Definitivan opseg Banovine Hrvatske odredit će se prilikom preuređenja države, pri kome će se voditi računa o ekonomskim, geografskim i političkom okolnostima. Tom prilikom izdvojiti će se iz gore navedenih srezova, koji su pripojeni Banovini Hrvatskoj, općine i sela koja nemaju hrvatsku većinu".⁵⁹ Istodobno je odlučeno da se Banovina Hrvatska "ima osnovati kao posebna autonomna državno-pravna oblast, koja neće stajati pod neposrednom naredbodavnom vlašću i kontrolom središnjih državnih organa, jer ima dobiti vlastitu autonomiju."⁶⁰

U cjelokupnom kompleksu pitanja vezanih za Sporazum Cvetković-Maček posebno mjesto zauzimalo je pitanje BiH jer su ove pokrajine bile u središtu političke borbe za prevlast između velikosrpske i hrvatske politike. Osoben povijesni razvitak, etnička struktura i položaj BiH uvjetovali su da je rješenje tog pitanja bilo jedna od glavnih zapreka za postizanje političkog kompromisa između beogradskih vladajućih krugova i vođstva Hrvatske seljačke stranke na čelu s Vladkom Mačekom.

Sporazumom je iz BiH Banovini Hrvatskoj pripalo trinaest kotara: Brčko, Bugojno, Derventa, Duvno, Livno, Fojnica, Gradačac, Konjic, Ljubuški, Mostar, Prozor, Stolac i Travnik.⁶¹

Posljedice podjele BiH poslije Sporazuma rezultirale su vrlo živim političkim previranjima na njezinom teritoriju, koja nisu prestajala sve do početka Drugog svjetskog rata. Ta politička previranja, poglavito u onom dijelu BiH koji je pripao Banovini Hrvatskoj, bila su vrlo snažna unutar sva tri građanska etničko-vjerska politička pokreta.

⁵⁸ Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 5. 10. 1929.; Almanah Kraljevine Jugoslavije 1929.-1931., 143.

⁵⁹ Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd, 1965., 403.

⁶⁰ Isto; usp. Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb, 1968., 339-341.

⁶¹ Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske, Zagreb, 1940., 95.

Unutar srpskih građanskih političkih stranaka i grupacija (Radikalna, Demokratska, Savez zemljoradnika) postojale su određene političke iznijansiranoosti u pogledu položaja BiH u daljnjoj reorganizaciji države. I pored postojanja određenih neslaganja u tom pitanju, sve srpske političke stranke i različita srpska društva u BiH bili su jedinstveni u gledištu da BiH u budućoj reorganizaciji države treba pripasti planiranoj srpskoj banovini pod nazivom "Srpske zemlje" sa sjedištem u Skoplju.⁶² Skoro sve srpske organizacije i društva su kao svoj osnovni zadatak poslije zaključenja Sporazuma istakle borbu protiv ideje o autonomiji BiH. Pokret za autonomiju BiH, koji se razvio i razmahao krajem 1939. godine, odnosno djelovanje muslimana u tom pravcu, naišao je u BiH na oštro reagiranje srpskih građanskih političkih organizacija i kulturnih i drugih društava. Ta društva i organizacije su se, pod parolom "Srbi na okup", odlučno opirala ideji o autonomiji BiH i ovoreno tražili njezino pripojenje budućoj srpskoj banovini.

Jugoslavenska muslimanska organizacija i druge muslimanske političke skupine u BiH, odmah poslije zaključenja Sporazuma Cvetković-Maček, istakle su ideju i zahtjev za autonomijom BiH. U tu svrhu, u mnogim kotarskim mjestima BiH održavani su sastanci muslimana, na kojima se odlučno zahtijevalo uspostavljanje autonomne Bosne i Hercegovine. Muslimansko građansko vodstvo se borilo za autonomiju BiH da bi ono imalo ulogu političkog suca. U tako ostvarenoj autonomnoj BiH ono je trebalo zadržati dominantan položaj čimenika koji odlučuje i dominira.⁶³

Položaj Hrvatske seljačke stranke u Banovini Hrvatskoj bio je veoma snažan i utjecajan.⁶⁴ Neposredno nakon zaključenja sporazuma Cvetković-Maček, na sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva 29. kolovoza 1939. godine, Maček je između ostalog naglasio da pitanje hrvatskog teritorija još nije definitivno riješeno, "jer smo stavili u Sporazum osobitu klauzulu da će se definitivni opseg Banovine Hrvatske ustanoviti kada se bude preuređivala čitava državna zajednica." Teritorij Banovine Hrvatske će drukčije izgledati "bude li u novopreuređenoj državnoj zajednici, recimo, i autonomna Vojvodina ili ne bude, drukčije bude li autonomna Bosna, ili ne bude itd."⁶⁵

⁶² Opširno o tome, Ljubo Boban, *Maček i politika HSS 1928.-1941.*, Zagreb, 1974., 287-294; usp. Ljubomir Zovko, *BiH 1918.-1943.*, 146-156.

⁶³ Opširno o tome, Ljubomir Zovko, *BiH 1918.-1943.*, 157-164; usp. Dana Begić, *Pokret za autonomiju BiH u uslovima Sporazuma Cvetković-Maček*, Prilozi IIRP, Sarajevo, 1966., br. 2, 177-190.

⁶⁴ Na izborima za narodnu skupštinu koji su održani 11. rujna 1927. godine, u mostarskom izbornom okrugu glasovalo je 55.037 glasača, i to: 18.425 za HSS, 10.643 za Jugoslavensku muslimansku organizaciju, 10.154 za službeni srpsku radikalnu listu, 5.885 za radikalne disidente, 3.936 za Hrvatsku pučku stranku, čiji je nositelj liste fra dr. Dominik Mandić, 3.405 za listu Špire Solde, 1.740 za listu Vasilja Grdića, a 117 za listu dr. Zvonimira Bjelovučića. (Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, 358). Na petosvibanjskim izborima 1935. godine, lista Udružene oporbe, u Mostaru na čelu s Vladkom Mačekom dobila je 74%, a vladina lista 26% glasova. Sresko načelstvo iz Mostara, povodom prosinačkih izbora 1938. godine, u periodičnom izvješću o izbornom kretanju, preko Kraljevske banske uprave Primorske banovine, izvješćuje Ministarstvo unutarnjih poslova, da bi od ukupno 22.601 upisanog birača "moglo pasti oko 13.000 glasova za Hrvatsku seljačku stranku, a za ostale se za sada ne može predviđiva prognoza postaviti" (Historijski arhiv Dubrovnika, Fond 24/IV-2/28-55. Kraljevska banska uprava Primorske banovine-Upravno odjeljenje-Ministarstvu unutarnjih poslova, 21. 11. 1938., br. 15956/38.

⁶⁵ Mirko Glojnarčić, *Borba Hrvata*, Zagreb, 1940., 348-349.

Na jednom širem skupu vodstva HSS-a, koji je održan krajem siječnja 1940. godine, razmatrano je utvrđivanje povijesnih granica između novoformirane Banovine Hrvatske i eventualne banovine Srbije. Tada je formulirano gledište da BiH ne treba dijeliti, već joj treba dati autonomiju. Međutim, ukoliko se to ne bi moglo ostvariti, pa dođe do razgraničenja između hrvatske i srpske jedinice, vodstvo HSS-a bi tražilo da se u BiH i Vojvodini održi plebiscit.⁶⁶

Krajem siječnja 1940. godine službeno glasilo HSS-a "Hrvatski dnevnik" je pisao da se postojeći teritorijalni opseg Banovine Hrvatske ne može smatrati zadovoljavajućim pod pretpostavkom da će biti organizirane još samo banovina Srbija i Slovenija. U tom smislu ističe se da "Hrvatska u svojem sadašnjem opsegu ne može trajno opstati, jer su joj potrebiti još neki krajevi za vlastitu gospodarsku izgradnju."⁶⁷

Prema tome, vodstvo HSS-a je postavilo nove teritorijalne zahtjeve i za slučaj eventualnog organiziranja posebnih autonomnih jedinica, tj. BiH i Vojvodine. Nesumnjivo je da su ti zahtjevi prema teritoriju BiH i Vojvodini bili neusporedivo veći ako bi se u daljnjem državnom preuređenju organizirala, pored slovenačke, samo srpska banovina.

Vodstvo HSS-a je s osobitim zanimanjem pratilo politička previranja među muslimanskim i srpskim pučanstvom BiH. U odnosu na pokret za autonomiju BiH određeni krugovi vodstva HSS-a ističu da bi "bilo vrlo teško ostvariti posebnu autonomnu bosanskohercegovačku jedinicu ako bi joj se odlučno protivili bosanskohercegovački Srbi." Autonomiju BiH bilo bi teško ostvariti i s obzirom na broj Srba u BiH, kao i na broj Srba u cijeloj državi, "jer sigurno da bi se Srbi izvan BiH pridružili zahtjevu svojih sunarodnjaka". Zbog toga ne preostaje ništa drugo "nego njezin teritorij, ukoliko nije djelomično priključen Banovini Hrvatskoj razdijeliti između Hrvatske i Srbije uz poštivanje volje i želje stanovništva pojedinih kotareva".⁶⁸

Prohrvatski "Jugoslavenski list", pišući o stajalištu HSS-a prema diobi BiH, ističe da je prilikom sklapanja Sporazuma Cvetković-Maček bilo izričito istaknuto da će se o krajevima BiH koji nisu pripali Banovini Hrvatskoj povesti posebna rasprava kada se bude radilo na daljnjoj reorganizaciji države. "Tko je dakle protiv autonomije BiH i za formiranje jedne srpske banovine, treba znati i to da se opseg te banovine ima odrediti u sporazumu sa Hrvatima. BiH pored srpskog ima i hrvatski karakter".⁶⁹

Očigledno je da vodstvo HSS-a nije bilo potpuno zadovoljno učinjenim koncesijama velikosrpskih vladajućih krugova. Neposredno poslije Sporazuma banska vlast Banovine nije zauzela oštar stav prema pokretu za autonomijom BiH. Međutim, vodstvo HSS-a u budućem preuređenju države nije bilo spremno ustupiti onaj bosanskohercegovački teritorij koji je na osnovi Uredbe o Banovini Hrvatskoj već pripojen Banovini. I pored toga što je HSS putem Hrvatskog dnevnika često isticala određenu blagonaklonost prema pokretu za autonomijom BiH, banska vlast Banovine Hrvatske 28. veljače 1940. godine zabranjuje održavanje skupova i osnivanje "akcionih odbora" za autonomiju BiH na svojem teritoriju.

⁶⁶ Dana Begić, *Pokret za autonomiju BiH u uslovima Sporazuma Cvetković-Maček*, 188-189.

⁶⁷ Hrvatski dnevnik, br. 1346, 30. 1. 1940.

⁶⁸ Hrvatska straža, br. 264, 18. 11 1939.

⁶⁹ Jugoslavenski list, br. 263, 5. 11 1939.

Stav ustaškog pokreta prema Sporazumu Cvetković-Maček, odnosno organiziranju Banovine Hrvatske, bio je krajnje negativan. Sav ustaški tisak u inozemstvu je vodio oštru promidžbu protiv HSS-a. Ustaše su u kritici Sporazuma kao jedan od glavnih argumenata isticali gubitak velikog dijela BiH. Vodstvo HSS-a, po njihovom mišljenju, nije dosljedno ustrajalo na stvaranju samostalne Hrvatske države, s granicama na rijeci Drini. U svezi s tim, u ustaškoj promidžbi je isticano da su u novoosnovanoj Banovini Hrvatskoj okupljeni “tek oni krajevi kojima katolički Hrvati tvore većinu, dok su područja islamskih Hrvata gotovo beziznimno ostala izvan područja Banovine Hrvatske.”⁷⁰ Po mišljenju ustaša, Maček je izdao ideju nezavisne države Hrvatske, koja je, kako je tvrdila ustaška promidžba, bila zajedničko gledište i HSS-a i ustaškog pokreta.

Sporazumom Cvetković-Maček 1939. godine i stvaranjem Banovine Hrvatske bitno je, bar u načelu, narušen centralističko-unitaristički sustav Kraljevine Jugoslavije. Istodobno je otvoreno pitanje njezine daljnje državnopravne reorganizacije i federalizacije. U tom smislu, neposredno poslije zaključenja sporazuma pojavili su se zahtjevi za stvaranjem, kako je naprijed istaknuto, autonomne BiH i autonomne Slovenije. Pored toga, napravljen je i nacrt Uredbe o organiziranju srpske banovine pod nazivom “Srpske zemlje” sa sjedištem u Skoplju. Ova živa politička previranja, osobito na prostoru BiH koji je pripao Banovini Hrvatskoj, događala su se u uvjetima veoma jakog vanjskog pritiska i prijetnje sve agresivnijeg nacizma i fašizma. Očigledno je da hrvatski narod, i pored stvaranja Banovine Hrvatske, nije mogao ostvariti svoju slobodu, povijesna i državotvorna prava u sklopu Kraljevine Jugoslavije. Vrijeme je pokazalo da je vodstvo HSS-a, stranke koja je pred početak Drugog svjetskog rata okupljala gotovo sve hrvatsko pučanstvo, bilo u velikoj zabludi kad je smatralo da će moći ostvariti državotvorna prava hrvatskog naroda u reorganiziranoj državi Jugoslaviji.

Nakon kapitulacije Jugoslavije sile Osovine, Njemačka i Italija, sa svojim saveznicama Mađarskom i Bugarskom prišle su razbijanju i komadanju Jugoslavije, s ciljem da je zauvijek unište i kao versajsku državnu tvorevinu i kao političku koncepciju. To je iskoristio ustaški pokret dr. Ante Pavelića, te je već 10. travnja 1941. godine pukovnik Slavko Kvaternik u ime ustaškog poglavnika proglasio uspostavu NDH.⁷¹ Odmah nakon Kvaternikova proglasa pročitana je i izjava dr. Vladka Mačeka, u kojoj između ostalog on poziva “sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokorava” i u tom smislu poziva “sve pristaše HSS, koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike, općinske načelnike i odbornike itd, da ostanu na svojim mjestima i da iskreno surađuju s novom narodnom vladom”.⁷²

Budući da je proglašenje samostalne hrvatske države nakon propasti Jugoslavije značilo oživotvorenje ciljeva ne samo ustaških radikalnih struja u hrvatskom političkom

⁷⁰ Mladen Lorković, *Narod i zemlje Hrvata*, Zagreb, 1939., 261; usp. Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike 1895.-1945.*, Buenos Aires, 1960., 72-73.

⁷¹ O proglašenju NDH, bliže vidi Hrvoje Matković, *Povijest NDH*, Zagreb, 1994., 45-50; usp. Ivo Perić, *Hrvatska u vrijeme Drugog svjetskog rata*; *Spomenica Bleiburg*, 1945.-1995., Zagreb, 1995., 9-10.

⁷² 65. Jere Jareb, *Hrvatski narod u Drugom svjetskom ratu*, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 1995., 410.

životu nego i goleme većine hrvatskog naroda, to je NDH u prvi mah bila glavna zapreka, kako četničkom pokretu s njegovim planovima o ponovnom uspostavljanju unitarističke Kraljevine Jugoslavije, tako i partizanskom pokretu s njegovim programom o stvaranju nove, posve drukčije Jugoslavije na federativnim osnovama.⁷³

Ali budući da je u očima hrvatskog naroda predodžba o ustaškoj NDH, kao trajnom rješenju s vlastitom državom, ubrzo bila uzdrmana teritorijalnim ustupcima ustaškog režima Italiji i čvršćim odnosom prema Njemačkoj, a posebno metodama fašističke vladavine ustaškog pokreta, i budući da je NDH, vezana za sudbinu osovinskih sila, dovodila u pitanje i samu budućnost hrvatskog naroda, to se ovaj postupno sve više opredjeljivao za partizanski pokret, koji je već u ratu proglasio osnivanje federalne države Hrvatske u okviru jugoslavenske federacije.⁷⁴

U svezi s tim, u hrvatskom antifašističkom pokretu stvorena je "zavnohovska federalna država Hrvatska, i političkoustavna osnova jugoslavenske federacije kao zajednice ravnopravnih naroda s pravom samoodređenja. I upravo ta stečevina antifašizma davala nam je pravne pretpostavke za izlaz iz Jugoslavije i proglašavanje nezavisnosti."⁷⁵

Međutim, postavlja se pitanje zašto je svojim najvećim dijelom hrvatski partizanski antifašistički pokret nakon povijesnog iskustva progona hrvatskog naroda u razdoblju velikosrpskog hegemonističkog režima Kraljevine Jugoslavije 1918. - 1941. godine ponovno se borio za uspostavu zajedničke jugoslavenske države, a ne za samostalnu hrvatsku državu, pa makar i komunističku. Činjenica je da su hrvatski komunisti u najvećem svom broju bili za jugoslavenski okvir.

Stvaranjem NDH, ustaške vlasti na njezinom teritoriju uspostavljaju 22 velike župe.

Na prostoru BiH uspostavljeno je 6 velikih župa : Vrhbosna (sjedište Sarajevo), Usora i Soli (Tuzla), Glaz, Pliva i Rama (Travnik), Sana i Lika (Banja Luka), Krbava i Psat (Bihać) i Hum (Mostar).⁷⁶

Određeni muslimanski građanski krugovi nisu bili zadovoljni ovakvom podjelom države na velike župe jer su smatrali da autonomna Bosna, u kojoj bi oni dobili mjesto prema svojoj snazi, najbolje odgovara njihovim interesima. "Baš radi hrvatskih muslimana, bila bi tadašnja unutrašnja podjela hrvatske države na nekoliko većih teritorijalnih jedinica više pridonijela stabilnosti i reda u državi, nego podjela na dvadesetak velikih župa."⁷⁷

Pitanje BiH je bilo jedno od najvažnijih točaka u programu ustaškog pokreta. Ove pokrajine su postale od osobitog interesa ustaške politike, osobito nakon Rimskih ugovora, kojima je izgubljen najveći dio jadranske obale.⁷⁸ Zbog toga trebalo je veliku

⁷³ Franjo Tuđman, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, Zagreb, 1996., 98.

⁷⁴ Hodimir Sirotković, *Državnopravno značenje odluka ZAVNOH-a za izgradnju državnosti Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, Časopis za suvremenu povijest, 27, br. 3, Zagreb, 1995., 507-520.

⁷⁵ Poslanica predsjednika Republike Hrvatske, dr. Franje Tuđmana u prigodi Dana državnosti i 5. obljetnice samostalne hrvatske države, Vjesnik, 3. 5. 1995., 2.

⁷⁶ Fikreta Jelić - Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb, 1977., 105.

⁷⁷ Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, 88.

⁷⁸ Rimskim ugovorima zaključenim između NDH i Italije, 18. 5. 1941. godine ustaška vlada je bila prisiljena odreći se znatnog dijela Dalmacije i otoka, koje je Italija sebi prisvojila, tj. anektirala.

kapitulaciju pred Italijom, koja je izazvala golemo nezadovoljstvo u hrvatskom narodu, što prije minimizirati, ukazivanjem na povijesno značenje dobitka BiH. U svezi s tim, već od kraja svibnja 1941. godine u ustaškom tisku vodi se promidžba o povijesnom značenju BiH u stvaranju NDH. Tako je npr. u ustaškom listu "Hrvatski narod" istaknuto da je "središte hrvatskog pitanja bilo i ostalo pitanje BiH. Dovoljno je baciti površan pogled na zemljopisnu kartu da se vidi kako su Hrvatska, Slavonija i Dalmacija tek okrajci historijske Hrvatske, čije je srce BiH. Mi možemo živjeti kao i ljudsko tijelo bez kojega uda, ali ne možemo bez BiH, jer su BiH naše tijelo i naše srce".⁷⁹

Uspostava NDH označila je realizaciju one varijante hrvatskog pitanja koja se temeljila na rasformiranju Jugoslavije. No, ona je istodobno značila i vezivanje Hrvatske uz fašističke sile i prenošenje fašističkog modela organizacije vlasti i političke prakse Njemačke i Italije u Hrvatsku, uz nazočnost njemačkih i talijanskih vojnih snaga. U skladu s tim, ustaško vodstvo nije podnosilo opstanak, pa i bez javnog djelovanja, nijedne druge političke snage ili skupine, koja se nije priključila ustaškom pokretu. Uvodeći ekstremni, totalitaristički sustav vladanja u NDH, ustaški pokret je uveo i primijenio "balkanske političke metode po prvi put u hrvatskoj politici. Trebalo je pokazati Srbima da i Hrvati umiju rukovati oružjem, boriti se i napadati."⁸⁰ Na ovom mjestu potrebno je istaknuti da se ustaški progoni Srba, Židova i Roma u NDH ne mogu opravdati. Međutim, ta radikalna ustaška politika je bila odgovor na velikosrpsku hegemonističku politiku potpunog negiranja postojanja svake hrvatske države, te na četničke zločine u Hercegovini u vrijeme i neposredno nakon proglašenja NDH 1941. godine.

Unutarnja, totalitaristička i "balkanska" politika ustaškog pokreta izazvala je odmah u Hrvatskoj živu reakciju i javnu osudu. Tako je zagrebački nadbiskup dr. Alojzije Stepinac često javno u ratnom razdoblju prosvjedovao protiv proturasnih, protuvjerskih i protusrpskih zakona, koje je donijela ustaška vlast, osuđujući progone Srba i Židova i općenito politiku nepoštivanja ljudske osobe i ljudskog dostojanstva u svakom čovjeku.⁸¹

Predsjednik Matice hrvatske i jedan od hrvatskih nacionalnih ideologa od 1929. do 1941. godine, Filip Lukas, isto tako je javno osudio ustašku politiku progona srpskog i židovskog pučanstva.

Jedan dio muslimanskoga građanstva u BiH je već krajem ljeta i u jesen 1941. godine, potpisujući u više bosanskohercegovačkih gradova rezolucije, otvoreno se ogradio od ustaške politike masovnog progona i istrebljenja srpskoga i židovskog pučanstva.⁸²

⁷⁹ Fikreta Jelić - Butić, *Ustaše i NDH*, 197.

⁸⁰ Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, 90. Eugen Kvaternik, jedan od nositelja te ustaške politike, pišući o toj politici, između ostalog ističe da je "Antisrpstvo bilo srž ustaške doktrine. To je posljedica 20-godišnjeg vladanja Beograda u Hrvatskoj i spoznaje da je vladajući dio srpstva htio uništenje hrvatskog naroda. Aleksandar Karadžević stvorio je Antu Pavelića, četnici - ustaše". (Hrvatska revija, Buenos Aires, god. V, sv. 1, ožujak 1955.).

⁸¹ Biliže o tome, Jure Krišto, *Katolička crkva u NDH*, Časopis za suvremenu povijest, 461-474.

⁸² Opširno o tome, Muhamed Hadžijahić, *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine*, Zbornik radova, 1941. u istoriji naroda BiH, Sarajevo, 1973., 275-282.

U svezi s muslimanskom politikom u NDH, treba istaknuti da je jedan dio muslimana 1941. godine, na čelu sa Džafer - begom Kulenovićem otvoreno podržao stvaranje NDH i stavio se u njezinu službu. Džafer - beg Kulenović je odmah postao i doglavnik u Pavelićevoj vladi. Za razliku od ovih muslimanskih krugova, jedan dio bivšeg vodstva Jugoslavenske muslimanske organizacije stajao je od samog početka rata u oporbi prema ustaškoj državi. Ovaj dio muslimanskoga građanskog političkog vodstva je priželjkivao i u tom smislu poduzimao i konkretne korake kod Nijemaca, u cilju izdvajanja BiH iz NDH, te za njezinu autonomiju pod njemačkim protektoratom.⁸³

Nesumnjivo je NDH od svog nastanka bila čvrsto povezana s osovinskim silama, te je glavna osnovica službene ustaške politike bilo održanje NDH isključivo s ustaškom vlašću i osloncem na Njemačku. Međutim, razvoj događaja i stanje na bojištima, posebno nakon kapitulacije Italije, upućivali su sve više na bezizglednost njemačke pobjede. U određenim ustaškim krugovima, na čelu s Mladenom Lorkovićem, ministrom unutarnjih poslova i Antom Vokićem, ministrom oružanih snaga u vladi NDH, sve više je sazrijevala ideja o prevođenju NDH na stranu zapadnih saveznika. Po tom planu "dogovornog puča" vlast bi u NDH preuzela HSS uz potporu u tu svrhu reorganiziranih oružanih snaga. Međutim, pokušaj demokratskog vojnopolitičkog prevrata u NDH spriječio je sam Pavelić, jer je taj pokušaj bio usmjeren protiv njega i ustaške vlasti uopće.⁸⁴

Posljednji pokušaj spašavanja NDH izvršen je upućivanjem memoranduma hrvatske vlade početkom svibnja 1945. godine, glavnom zapovjedniku savezničkih snaga u Mediteranu, maršalu Haroldu Aleksanderu. U memorandumu je, između ostalog, posebno naglašeno da hrvatski narod "ima pravo tražiti od svih međunarodnih čimbenika koji načelno priznaju pravo samoodređenja svim povijesnim, kulturnim europskim narodima, da se to pravo prizna i hrvatskom narodu na temelju postojećega činjeničnog stanja hrvatske države".⁸⁵ Međutim, memorandum nije imao nikakva utjecaja na zapadne saveznike i njihovu politiku prema Hrvatskoj.

Za pravo hrvatskog naroda na vlastitu državu izjasnili su se i peterica hrvatskih biskupa u svom pastirskom pismu od 24. ožujka 1945. godine. Pored toga, mnogobrojnim rektorima sveučilišta u svijetu rektor hrvatskog sveučilišta u Zagrebu, Stjepan Horvat, je nakon što je pročitao i usvojen na javnoj sjednici Senata Sveučilišta 18. 4. 1945. godine, poslao memorandum u kome se, između ostalog, ističe "pravo i želja hrvatskog naroda" da ima i sačuva svoju samostalnu državu.⁸⁶

Kao što je poznato, početkom svibnja 1945. godine dolazi do potpunoga vojnog sloma njemačke vojske i potpisivanja bezuvjetne kapitulacije. Tih se dana velika masa

⁸³ U skladu s tom politikom, ti muslimanski građanski krugovi su zajedno s Nijemcima formirali u svibnju 1943. godine vojne postrojbe pod nazivom "Handžar divizija" u čijem sastavu je bilo 60% muslimana i 40% Nijemaca. (Hrvoje Matković, *Propast NDH*, 188-189).

⁸⁴ Bliže o tome, Jozo Ivičević, *Politički program ratne HSS i "puč Vokić - Lorković"*, Časopis za suvremenu povijest, 489-497; usp. Hrvoje Matković, *Povijest NDH*, 193-198. U suvremenoj hrvatskoj historiografiji postoje različita mišljenja o karakteru, i ciljevima "puča Vokić - Lorković", te odnosa Pavelića prema tim događanjima. Hrvatska historiografija mora tek dati prave odgovore na ta događanja.

⁸⁵ Hrvoje Matković, *Povijest NDH*, 203-204.

⁸⁶ O memorandumu opširno vidi, Ivo Perić, *Hrvatska u vrijeme Drugog svjetskog rata*, 23-24. 80.

hrvatskog naroda povlačila iz južnih i istočnih dijelova NDH i kretala se prema Zagrebu. Hrvatska je vlada bila donijela odluku o povlačenju prema austrijskoj granici, te predaji savezničkoj vojsci. Napuštanje Zagreba i Hrvatske bilo je izvršeno bez valjane vojničke i političke pripreme. Uz glavninu hrvatske vojske povlačilo se zbog straha od partizanske vojske i mnoštvo civila. Engleski vojni izvori govore da se više od 200.000 ljudi, vojnika i civila skupilo na austrijskoj granici. Istodobno su se i znatne partizanske snage približavale tom prostoru. Većina preživjelih sudionika tih događaja ističe da su bili uvjereni da će im Englezi pomoći, da će ih prebaciti u sjevernu Italiju, sve do ponovnog povratka u domovinu, očekujući ratni sukob između zapadnih saveznika i Sovjetskog Saveza.⁸⁷

Hrvatski generali Herenčić i Servacy, te glavni politički predstavnik hrvatske vlasti Danijel Crljen, pokušali su pregovorima organizirati predaju Englezima. Međutim, sve je bilo uzalud. Nakon neuspjelih pregovora nastalo je opće rasulo u vojsci, pogotovo kada su Englezi umjesto u Italiju, prijevaram, hrvatsku vojsku i civile predali partizanskoj jugokomunističkoj armiji.⁸⁸ Nakon toga, započeo je strašan masakr i brutalno ubijanje hrvatskih vojnika i civila. Svi oni koji su preživjeli ubijanje na blajburškoj poljani, kao i na drugim mjestima, morali su poći na križni put na kojemu su bili izloženi strahovitim mukama. Te kolone smrti bivale su, zbog masovnih likvidacija i iscrpljivanja, smanjivane tako da su tek manje skupine preživjelih dospjele čak do Makedonije. Nesumnjivo je da su se pripadnici hrvatske vojske koji su se zatekli u Bleiburgu, svibnja 1945. godine, zbog ratnih i međunarodnih, po Hrvatsku nesretnih okolnosti, borili za svoju hrvatsku državu. Upravo ta činjenica bila je glavnim razlogom njihova masovnog ubijanja od partizanske jugokomunističke vojske i to nakon završetka Drugog svjetskog rata, što dodatno optužuje tu vojsku i komunističko vodstvo Jugoslavije. Međutim, tim užasnim zločinima nije se mogla ugušiti volja i težnja hrvatskog naroda za svojom slobodom i neovisnom hrvatskom državom.

Uspostavljanjem komunističke Jugoslavije, 1945. godine, i pored toga što je u različitim državnopravnim aktima i ustavima te države, bilo predviđeno pravo i hrvatskom narodu na samoodređenje do odcjepljenja, on to svoje pravo u uvjetima komunističke diktature, sve do 1990. godine, nije mogao ostvariti. Ne ulazeći na ovom mjestu u širu analizu položaja hrvatskog naroda u komunističkoj Jugoslaviji, u uvjetima jednostranačkog totalitarnog sustava, mogli bismo istaknuti da je za sve vrijeme te diktature, koja je trajala sve do prvih slobodnih izbora 1990. godine, s različitim intenzitetom, bila uspostavljena i pored isticanja deklarativne ravnopravnosti svih naroda, srpska dominacija u cjelokupnom društveno - političkom životu zemlje.

⁸⁷ Bliže o tome, Vinko Nikolić, *Tragedija se dogodila u svibnju*, München - Barcelona, 1984.-1985.; usp. Nikolay Tolstoy, *Ministar i pokolji*, London, 1986. Širi popis literature koja obrađuje Bleiburg i križni put dao je Vladimir Geiger, *Bleiburg i križni put u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi*, Spomenica Bleiburg 1945.-1995., 71-91.

⁸⁸ Analizirajući ova događanja, engleski povjesničar ruskog podrijetla, grof Nikolay Tolstoy, između ostalog je izravno optužio britansku državnu politiku, posebno ministra rezidenta u Sredozemlju Harolda Macmilana, kasnijega predsjednika engleske vlade. Tolstoy je dokazao, analizirajući bogatu arhivsku građu, da je upravo Macmilan osobno naredio predaju hrvatske vojske i ogromnog broja civila partizanskoj vojsci.

U veoma složenim unutarnjim i međunarodnim prilikama, raspadom komunističkog sustava, te same države Jugoslavije, hrvatski narod u Republici Hrvatskoj je jasno izrazio svoju volju na prvim slobodnim demokratskim izborima 1990. godine, potvrđujući svoju tisućgodišnju državnu samobitnost i odlučnost za uspostavu Republike Hrvatske kao suverene države. Hrvatski Sabor je nakon što je donesen Ustav Republike Hrvatske 22. 12. 1990. godine, donio Deklaraciju 25. 6. 1991. godine o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske, da bi konačno 8. listopada 1991. godine usvojio Odluku o "raskidanju svih državnopravnih sveza na temelju kojih je zajedno s ostalim republikama i pokrajinama tvorila dosadašnju SFRJ".⁸⁹

Raspadom Jugoslavije, početkom devedesetih godina dvadesetog stoljeća, u svom najoštrijem obliku postavilo se pitanje budućeg položaja BiH, koja je još 1943. godine odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a dobila status federalne jedinice u okviru Jugoslavije. Po tradicionalnom velikosrpskom konceptu, BiH je trebalo, s dijelovima Hrvatske, priključiti velikoj Srbiji. Muslimansko političko vodstvo je u uvjetima potpunog raspada Jugoslavije zahtijevalo uspostavu suverene samostalne države BiH u kojoj bi se uveo tzv. unitarno - građanski koncept ustrojstva države.

Zagovarajući i opredjeljujući se u ratu za uspostavu nove bošnjačke nacije, za pripadnike islamske vjeroispovijesti u praktičnom životu znači njegovanje ideje da su Bošnjaci jedini autohtoni žitelji BiH, da su oni jedini nasljedovatelji ideje srednjovjekovne bosanske države. Iz toga proizlazi da su jedino Bošnjaci "temeljni narod" u BiH, a ta ideja u svojim praktičnim izvedbama ne znači ništa drugo nego da je BiH nacionalna država Bošnjaka. Tzv. građanski koncept uređenja BiH, koji uporno zagovara bošnjačko - muslimansko vodstvo, znači da bi se u tako uređenoj državi sve odluke temeljile na volji većine građana, a kako većinu čine Bošnjaci, onda je i na taj način jasno čija bi vlast bila u BiH. Uostalom, čak su i komunisti na svim zasjedanjima ZAVNOBiH-a izričito naglašavali da je BiH kao buduća federalna jedinica Jugoslavije "zemlja koja je i srpska i muslimanska i hrvatska, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata".

S obzirom na golemo negativno povijesno iskustvo, kako je naprijed istaknuto, u staroj Jugoslaviji, 1918.-1941. godine, te komunističkoj Jugoslaviji sve do njezine propasti 1990. godine, hrvatski je narod kao i veliki dio muslimanskog naroda u BiH na prvim slobodnim izborima 1991. godine, te na referendumu u ožujku 1992. godine jasno iskazao svoju volju da ne želi živjeti u komunističkoj Jugoslaviji. Istodobno, hrvatski narod u BiH, predvođen HDZ-om, strankom koja je dobila prebiscitamu podršku hrvatskog naroda u BiH da ga zastupa u ovim sudbonosnim vremenima, izrazio je volju da ne želi tzv. unitarno - građanski model unutarnjeg uređenja države. U svezi s tim, početkom rata, u BiH u jesen 1991. godine legitimni predstavnici hrvatskog naroda osnivaju Hrvatsku zajednicu Herceg - Bosnu s ciljem da se očuva opstojnost hrvatskog naroda i tadašnje Republike BiH, "duboko svjestan da je njegova budućnost povezana s budućnošću cjelokupnog hrvatskog naroda."⁹⁰ U Odluci o uspostavi HZHB, 18. 11. 1991. godine između ostalog naglašeno je da su se Hrvati u BiH zalagali za suverenu BiH, ali su uvijek naglašavali da će to činiti štiteći vlastite interese, te povijesne interese cjelokupnog

⁸⁹ Smiljko Sokol, Branko Smerdel, *Ustavno pravo*, Zagreb, 1995., 58.

⁹⁰ Narodni list HZHB, br. 1, rujna 1992.

hrvatskog naroda. Istodobno je istaknuta neprihvatljivost unitarnog modela državnog uređenja u višenacionalnoj zajednici kakva je BiH. HZHB je imala karakter političke, kulturne, gospodarske i područne cijeline. U spomenutoj odluci je naglašeno da će uspostavljena zajednica poštivati demokratski izabranu vlast Republike BiH dok postoji državna nezavisnost u odnosu na bivšu i svaku buduću Jugoslaviju.

Rasplamsavanjem rata na prostoru BiH u proljeće 1992. godine, svjesni nemoći legalne vlasti Republike BiH, posebno raspadom njezina obrambenog sustava, Predsjedništvo HZHB 8. 4. 1992. godine donijelo je Odluku o formiranju HVO-a kao vrhovnog tijela obrane hrvatskog naroda i drugih naroda u Zajednici.⁹¹

Upornim istrajavanjem muslimanskog političkog vodstva na unitarnoj državi hrvatskome se narodu, kako je istaknuto, ne mogu osigurati državotvorna i konstitutivna prava u BiH i na BiH, te njegova dugoročna opstojnost u toj zemlji. Sve je to dovelo do rata između tih naroda. U takvim okolnostima hrvatski je narod u BiH potpuno legitimno zahtijevao promjenu državnog uređenja, u smislu zahtjeva za uspostavom svoje federalne jedinice, ne negirajući cjelovitost i državnost BiH. U svezi s tim, uspostavljena je 28. 8. 1992. godine HRHB. U proslavu Temeljne odluke o uspostavi i proglašenju Republike poglavito je naglašeno da će se konačni oblik unutarnjeg državnog uređenja u BiH urediti tripartitnim ustavnim sporazumom konstitutivnih naroda.⁹² U Odluci je jasno istaknuta konstitutivnost naroda, njihova jednaka prava i težnje da s ostalim konstitutivnim narodima hrvatski narod u BiH punopravno, demokratski i mirnim putem uredi sva prava iz dosadašnjeg i budućeg zajedničkog života. Republika je definirana kao jedinstvena i nedjeljiva demokratska država hrvatskog naroda u BiH (federalna jedinica), zasnovana na ljudskim pravima i slobodama, vladavini prava i socijalnoj pravdi.

Takoder je naglašeno da će se Republika slobodno udružiti u savez republika, te da će narod svoja suverena prava ostvarivati u Republici, osim onih prava koja su od zajedničkog interesa i koja budu prenesena u buduću saveznu državu. Glede teritorija Hrvatske Republike Herceg Bosne, rečeno je u Odluci da je to privremeno područje dotadašnje HZHB, a da će se konačne granice utvrditi Ustavom Republike. To je pretpostavljalo prethodni dogovor sva tri konstitutivna naroda u odnosu na to bitno pitanje promjene državnog i političko - teritorijalnog uređenja BiH.

Na kraju, potrebno je naglasiti da je hrvatskom narodu u BiH, Washingtonskim sporazumom iz 1994. godine i ustrojem Federacije BiH, te Daytonskim sporazumom iz 1995. zajamčena njegova konstitutivnost, te povijesna i državotvorna prava. Međutim, s obzirom da su mnoge odredbe tih mirovnih sporazuma načelnog karaktera, često proturječne, te se od partnerskih strana različito tumače, predstoji za hrvatski narod, kao najmalobrojniji narod u BiH, borba za očuvanje svojih povijesnih i državotvornih prava. U skladu s tim, hrvatski narod u BiH, pozivajući se na ta svoja prava, nikada neće pristati da ga se svede na položaj neke etničke ili vjerske skupine, te nacionalne manjine. O ovim krupnim pitanjima opstojnosti Hrvata u BiH, te njegovim povijesnim i državotvornim pravima u BiH i na BiH tek treba suvremena historiografija te ustavnopravna znanost dati konačne odgovore.

⁹¹ Narodni list HZHB, br. 1, rujan 1992.

⁹² Narodni list HRHB, br. 1, listopad 1993.

Summary

The paper gives a brief synthesis of the history of the Croatian people in Bosnia and Herzegovina, from their establishment in the VIIth century up to the present times. After the disappearance of the former Yugoslavia, and of the former Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina and the Republic of Bosnia and Herzegovina, the Croatian people in B&H, as the oldest people in that country, have full historical right to decide about the inner make-up of B&H on an equal footing with the other two constituent peoples. Washington and Dayton Agreements guarantee the constitutionality, and historical and nation-building rights to the Croatian people in B&H. However, considering that many provisions of these peace agreements have the character of mere principles, often contradictory in themselves, and as such subject to different interpretations by the partners, the Croatian people, as the smallest ethnicity in B&H, are in for a hard struggle for the preservation of their historical and nation-building rights.

It was for this purpose that the Croatian Community of Herceg-Bosna was formed, which, without denying the statehood of B&H, is supposed to protect national, religious, cultural, economic and other interests of the Croatian people in B&H.